

Marges i moviment: entre l'urbà i el ribeirinho en una ciutat amazònica. Premisses per una etnografia i arquitectures de la mobilitat a l'illa de Combu (Belém)

Shores and movements: between the urban and the riverside in an Amazonian city. A proposal for an ethnographic and architectural analysis of the mobility on the island of Combu (Belém)

REBUT: 07/12/2022 // ACCEPTAT: 14/07/2023

Natalia Figueredo

Universitat de Barcelona; Antiarq

ORCID: 0000-0002-8891-1102

Resum

Aquest article presenta un projecte que pretén estudiar les pràctiques de mobilitat fluvial en la comunitat ribeirinha de l'illa del Combu, a l'Amazònia urbana brasilera. Les dinàmiques de mobilitat als rius Amazònics són una construcció material alhora que un producte social permanentment alterat per les tàctiques de mobilitat inherents a la vida quotidiana. En general, l'existència dels territoris amazònics és descuidada pels mites que consideren la regió com un espai verd buit. Donat que les comunitats ribeirinhas depenen de les aigües i utilitzen els rius com a ruta principal, la pregunta central que es fa en aquest article és: Què pot revelar la mobilitat ribeirinha i les estructures socials, econòmiques i culturals que determina i la determinen sobre l'urbanisme a les ciutats amazòniques? La investigació analitza com aquests vincles es tradueixen en formes de vida, una relació que va més enllà de la funció de connectar llocs a través de la circulació. Partint d'un enfoc interdisciplinari entre la antropologia i l'arquitectura, es pretén proposar una perspectiva orientada a comprendre com interactuen les rutes fluvials amb la vida quotidiana, en el cas de l'illa del Combu, a partir dels rius i de les comunitats cabocles.

Abstract

This article presents an ongoing project that aims to study fluvial mobility practices in the riverside community of Combu Island, in the Brazilian urban Amazonia. The dynamics of mobility in the rivers of Amazonia are a material construction, at the same time being a social product permanently altered by the mobility tactics inherent in everyday life. In general, the existence of the Amazonian territories is neglected by the myths that consider the region as an empty green space. Given the riverside communities depend on water and use rivers as their main route, the central question in this article is: What can riverside mobility and the social, economic and cultural structures that determine it reveal about urban planning in the cities of Amazonia? The ongoing research explores how these links translate into forms of life. That is, a relationship that goes beyond the function of connecting places through circulation. By using an interdisciplinary approach between anthropology and architecture, the proposal is to investigate how river routes interact with everyday life, in the case of Combu Island, from the rivers and of the caboclos communities.

Paraules clau: Amazonia urbana; ribeirinhos; etnografia; mobilitat; subaltern; decolonial.

Keywords: Urban amazonia; ribeirinhos; ethnography; mobility; subaltern; decolonial.

Aquest article informa de les premisses teòriques i metodològiques de les quals parteix una recerca en marxa sobre les pràctiques de mobilitat fluvial entre la comunitat ribeirinha a l'Amazònica urbana, la que habita l'illa del Combu¹. Com a punt de partida, es proposa una perspectiva orientada a comprendre com la configuració de les cases i les rutes fluvials reflecteixen unes formes de sociabilitat específiques de l'Amazònia. Per entendre els factors que intervenen en la producció de l'entorn, la recerca proposa, des de l'aproximació etnogràfica, analitzar l'Amazònia urbana a partir de les interaccions entre els rius i les comunitats que viuen a la vora costanera -entre la terra i aigua- a l'illa del Combu.

L'illa del Combu forma part de Belém, una ciutat amb aproximadament 1.500.000 habitants que representa la segona ciutat més gran de la regió nord del Brasil després de Manaus. El municipi es troba al bioma amazònic, més exactament a l'estuari del riu Amazonas, amb la influència de l'oceà Atlàntic. La ciutat té una àrea d'influència de dues conques hidrogràfiques i el 65% del seu territori està format per una porció insular, composta per entre 39 i 42 illes segons la variació del nivell de l'aigua. La de Combu és la quarta més gran d'aquestes illes, amb una superfície total de 15.972 km². La seva població² és majoritàriament cabocla (mestissos de blancs amb indígenes), però amb una forta presència de quilomboles³ i emigrants. Es tracta d'una població típica d'illencs o ribeirinhos⁴, és a dir, illencs, perquè són persones que diuen haver nascut en una regió d'illes, i ribeirinhos perquè viuen a la vora del riu a zones de planes inundables⁵.

Il·lustració 1: Captura de Google Earth on es pot veure Belém, l'illa de Combu i algunes altres illes.

¹ *Marges i moviment: entre l'urbà i el ribeirinho en una ciutat amazònica. Estudi etnogràfic sobre l'illa de Combu (Belém)*, projecte desenvolupat per obtenció del títol de doctora en el programa Societat i Cultura del Departament d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona.

² Aquestes divisions corresponen a les categories racials del cens poblacional del govern brasiler.

³ *Quilomboles* són els descendents d'esclaus afrobrasilers que, normalment, viuen en assentaments *quilombos* que van estar establerts per primera vegada per esclaus fugits de les plantacions a Brasil.

⁴ Els ribeirinhos són habitants tradicionals de les ribes dels rius a l'Amèrica del Sud. Les seves activitats principals són la pesca i l'agricultura a petita escala, i també poden practicar activitats extractives, normalment per al seu propi ús. Habitualment viuen en palafites de fusta i viatgen amb embarcacions amb motor anomenades *voadeiras*. El govern brasiler reconeix l'existència formal d'aquestes poblacions rurals com a pobles tradicionals.

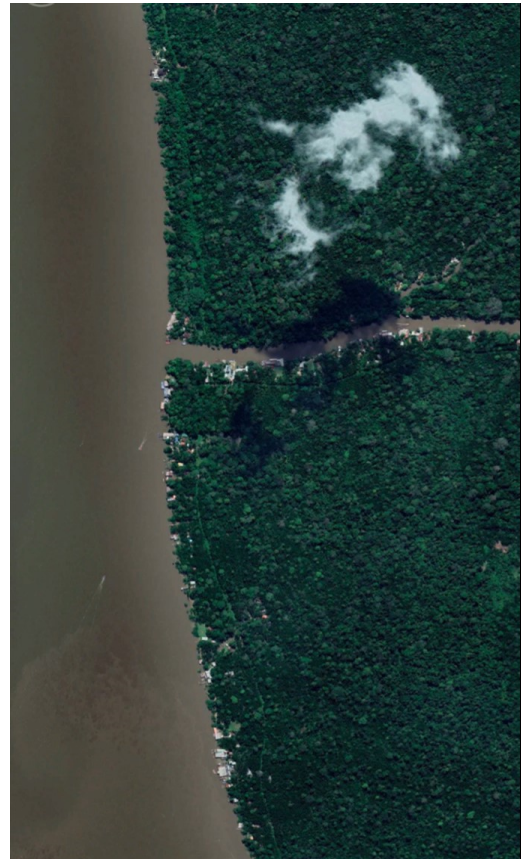
⁵ Concepte presentat per Rodrigues (2006) en el seu estudi sobre organització comunitària i desenvolupament territorial a l'illa de Combu.

Fa unes dècades, aquesta extensa porció de territoris amazònics a Brasil es caracteritzava per un nombre reduït de ciutats disperses per la selva tropical, interconnectades per rius. Tanmateix, als inicis del període de modernització del país, a la dècada de 1950, sota la percepció per part de l'Estat que l'Amazònia era un espai verd buit, la regió passa a considerar-se una barrera per al desenvolupament del país. A partir de llavors, ignorant l'existència de comunitats autòctones —ribeirinhos, indígenes, quilomboles—, l'Estat comença a impulsar una ràpida ocupació dels territoris amazònics, a partir de l'execució de grans projectes. Aquestes activitats van ser precursors del model de macroproducció de mercaderies actual, orientades al metabolisme global (aliments, minerals, energia).

Com a resultat, aquest model d'ocupació provoca un moviment migratori de persones del nord-est i sud del país cap a la regió nord, el que va significar un ràpid creixement urbà de la regió metropolitana de Belém, d'entre altres, obligant part de les comunitats autòctones a traslladar-se de les regions rurals a la perifèria de les metròpolis. En la Belém continental, aquest moviment va donar lloc a assentaments urbans amb infraestructures deficientes, on bona part de les poblacions —autòctones i emigrants— acaben esdevenint comunitats marginades, vivint en condicions precàries (Schor et al., 2018). Ja en la Belém insular, les comunitats han mantingut una dinàmica fortament relacionada amb la forma de vida tradicional amazònica, basada en sistemes de plantació de cultius, caça i pesca.

Il·lustració 2: Captura de Google Earth on es pot veure la riba del riu a la part continental del municipi de Belém.

Il·lustració 3: Captura de Google Earth on es pot veure la riba del riu a l'illa del Combu.

Aquesta diferència passa perquè, durant el segle XX, en el procés d'expansió de la regió metropolitana de Belém, el que comptava per l'opinió oficial eren les relacions mercantils que constituïen interessos per a la classe dominant. De tal manera que les illes, considerades espais de la natura, no eren d'interès per a aquest grup social; per tant, durant molt de temps, la porció insular de la ciutat no va tenir una gran importància per al poder oficial. Encara avui, per molts, les illes segueixen sent considerades com a llocs de tranquil·litat o espais naturals, sense entendre la xarxa de complexitat que els seus habitants construeixen diàriament.

Segons l'Institut Peabiru (2014), a la Belém insular actualment habiten més de 6.000 famílies i el patró d'ocupació són les cases sobre una massa d'aigua, fetes amb una tècnica constructiva notòria a les zones tropicals, amb el predomini de les activitats extractives com a font d'ingressos, activitats que es consideren de baix impacte en el medi. D'aquí que aquestes illes constitueixin conjuntament un important espai natural preservat. Aquests aspectes socioculturals els diferencien radicalment de les zones urbanitzades de la Belém continental.

Aquesta ocupació de l'illa per part dels ribeirinhos està directament lligada al fet que les seves comunitats depenen de les aigües i utilitzen els rius com a ruta principal, un tipus de vincle que es tradueix en formes de vida. És a dir, la interacció entre persones i riu assumeix un caràcter funcional (circulació fluvial i ús del riu per a activitats domèstiques), de subsistència material (font d'aliments i recursos econòmics), i simbòlic, lúdic i cultural (espais d'oci) (Trindade Júnior et al., 2021). D'aquesta manera es pot dir que el patró d'ocupació està estructurat pel riu, element que serveix d'eix des del qual es distribueixen i s'estableixen els assentaments, fent que el model d'ocupació i la vida quotidiana esdevingui juntament amb la natura una estructura orgànica i inseparable.

Aquesta Amazònia urbana, i en concret la viscuda per les comunitats *ribeirinhas* que viuen a les ribes del Guama a l'illa de Combu, permeten, primer, reflexionar sobre la construcció de la ciutat des de la perspectiva dels subjectes i agents (resistents i marginals), amb la seva particular experiència subjectiva per a la construcció de noves geografies urbanes. I, segon, entendre la mobilitat com un fenomen més ampli que el relatiu al mer desplaçament dels humans d'un punt a un altre.

Il·lustració 4. Imatge de Belém, des d'una comunitat de l'illa del Combu. Font: Natalia Figueredo

Antropologia i arquitectura en l'estudi d'una comunitat ribeirinha de l'Amazònia urbana

Quan es parla de mobilitat urbana, de seguida venen al cap ciutats amb trànsit, conductors impacients, autobusos i metros plens de gent. Tanmateix, la mobilitat implica totes les estratègies que fan servir els éssers humans per canviar de lloc. Al nord del Brasil, el transport fluvial en canoes o llanxes a motor —els *popopos*— és un dels més utilitzats i presenta els seus propis reptes per atendre tota la població local, però sobretot representa un model central per investigar altres maneres de generar pràctiques urbanes (WinklerPrins, 2009).

Pel que fa a la modernitat de les illes i dels cabocles, el riu és la matriu de la temporalitat dels ritmes socials, fent i desfent centralitats amb dinàmiques específiques. A l'illa del Combu es viu el riu com a font de recursos, però també com a carrer i espai públic; és a dir com a espai de construcció social (Montoia i Da Costa, 2019). Les pràctiques culturals es van transformant, però el riu es manté, per molt que paradoxalment sigui per definició una realitat en flux constant. Aquestes dinàmiques evidencien a l'Amazònia urbana la conflictiva relació entre la ciutat concebuda per la tecnocràcia i la ciutat viscuda per les persones.

Il·lustració 5. Entorn domèstic en la vora costanera de l'illa del Combu. Font: Natalia Figueredo.

Tot i que aquestes dinàmiques urbanes siguin centrals per a la formació contemporània dels territoris amazònics, els termes 'Amazònia' i 'selva' s'entenen normalment com a sinònims. Es podria dir que això es deu al fet que al llarg de la història occidental, s'ha construït un imaginari social que entén l'Amazònia com a paradís natural. Tanmateix, aquest és un territori d'extremes. Per exemple, tot i concentrar el 20% de l'aigua dolça del planeta, l'Amazònia brasilera té el percentatge d'accés a aigua potable per habitant més baix del país. A més, tot i la gran presència de bosc tropical, la gran majoria de persones que viuen en aquests territoris estan localitzades en àrees urbanes (Ministério da Integração e do Desenvolvimento Regional, 2021). D'aquesta manera, la riquesa natural a la regió contrasta directament amb les necessitats

de la seva població, principalment les que estan en zones urbanitzades o sota la influència del creixement urbà.

A més, el plantejament de les ciutats de la regió tendeix a fonamentar-se en la interpretació de necessitats comunes per garantir la funcionalitat de l'entorn sota la fal·làcia d'operativitzar la vida urbana. Per tant, el problema que sorgeix és que les modificacions, els desplaçaments i la destrucció d'ecosistemes com l'amazònic, es planifiquen habitualment per assolir l'ideal de la ciutat neoliberal, tradicionalment basat en la manera de fer del Nord Global, però en realitat no respon a la mateixa realitat urbana específica.

Per tot això, les preguntes que la recerca en marxa es planteja són: Què pot revelar la mobilitat ribeirinha i les estructures socials, econòmiques i culturals que determina i la determinen sobre l'urbanisme a les ciutats amazòniques? A partir de l'experiència etnogràfica obtinguda fins el moment, quins canvis s'estan produint en l'Amazònia urbana brasilera resultat de la incorporació a la modernitat capitalista i a les dinàmiques d'apropiació mercantil de les ciutats? Què pot revelar la mobilitat ribeirinha sobre els modes de fer/pensar els espais urbans en context d'urbanització globalitzada?

Com poden les diferents formes de vida ribeirinha trobar una manera de coexistir amb les dinàmiques d'incorporació als processos de mundialització, convertint la seva tradició i els seus modus de supervivència en elements adaptatius? Totes aquestes qüestions es sintetitzen en una: Què es pot aprendre sobre la modernitat des d'una perspectiva subalterna i prenent com a model etnogràfic el coneixement d'una comunitat ribeirinha en un context urbà amazònic?

Il·lustració 6. Ús de rutes fluvials. Font: Natalia Figueredo.

Per respondre aquestes qüestions s'està aplicant una metodologia que vincula l'etnografia i la recerca d'infraestructures urbanes de transport com a punt d'intersecció entre antropologia i arquitectura, per analitzar el complex procés de producció de l'espai urbà (Navas-Perrone, 2021; Stender, 2017). L'objectiu és utilitzar eines teòriques i metodològiques per establir la relació entre l'entorn construït i la vida quotidiana, partint d'un enfocament interdisciplinari entre l'antropologia i l'arquitectura, en la línia ja assajada per Amerlinck (1998); Amerlinck i Moore (2004); Moore i Whelan (2007).

D'aquesta manera, es pretén proposar una perspectiva orientada a comprendre la relació entre la configuració de l'entorn i la interacció social a partir, en el cas, de Belém, dels rius i de les comunitats cabocles.

La investigació en curs vol ser, a més, una aportació als estudis decolonials i, més concretament, sobre la mobilitat subalterna. Tot i que aquesta idea estigui recolzada per un ampli ventall històric de crítics radicals anticolonials, com Aimé Césaire, Davi Kopenawa, Maria Lugones, Frantz Fanon, Bell Hooks, aquest projecte es basa principalment en l'obra d'Aníbal Quijano (Quijano i Ennis, 2000), ja que el treball de Quijano pretén demostrar que les relacions de poder modern-occidental que configuren el sistema-món en què vivim es fonamenten en la desigualtat de raça, gènere, territoris i espècies. Per aproximar aquest concepte a l'àmbit de l'arquitectura, l'estudi també es basa en el treball d'Arturo Escobar (2018), que imagina l'autonomia com a matèria de l'arquitectura vdisciplina a la qual es refereix com a disseny— i, per tant, de les pràctiques de fer el món.

Finalment, en el camp de la mobilitat —central en relació als fluxos vinculats als especials significats de les dinàmiques fluvials en relació a la subalternitat— l'estudi té com a principal referència la investigació *The new mobilities paradigm* de John Urry i Mimi Sheller (2018). Els autors exploren la rellevància del paradigma de la mobilitat aplicat al transport urbà i el canvi climàtic. Aquest paradigma proveirà el projecte d'eines per investigar les mobilitats a través de l'anàlisi de “xarxes, relacions, fluxos i circulació, i no llocs fixos. Això desafia la idea de l'espai com a contenidor per als processos socials” (Urry i Sheller, p. 335).

Urbanisme subaltern

Una corrent teòric fonamental per aquest projecte son els estudis subalterns, una corrent de la teoria postcolonial. Mentre la teoria social llatinoamericana i els seus representants —com és l'Aníbal Quijano— reivindiquen un gir decolonial, els estudis subalterns postcolonials, originats a subcontinent indi (Morton, 2007), es centren en les relacions fonamentals entre el poder, la dominació i la subordinació. Aquestes dues corrents es van estendre en el sentit comú de qüestionar la narrativa occidental.

El terme "subaltern" va ser encunyat per Gramsci el 1929-30 per designar sectors socials sota o al marge del poder (Morton, 2007). Amb el temps, el terme s'ha utilitzat en l'àmbit acadèmic per emfatitzar la importància de les relacions de poder social en la definició de grups oprimits en què la posició social dels quals era crucial per a l'autodefinició del grup hegemònic. En aquest sentit, el projecte considera central el concepte de subalternitat perquè el terme "subaltern" en si no és només una paraula clàssica per referir-se als sotmesos, sinó la representació d'aquells que no troben lloc en un context globalitzador i capitalista en què el “subaltern és sempre el que no pot parlar, perquè si ho fa, ja no ho és” (Spivak, 1988, tal com es cita a Morris, 2010, p. 275). D'aquesta manera, el terme destaca la condició de subalternitat com la condició de silenci, és a dir, el subaltern manca necessàriament de representant per la seva condició de silenci.

Aquesta investigació, doncs, vol destacar el valor de la teoria de l'urbanisme subaltern definida per la urbanista Ananya Roy (2010). Roy va introduir el concepte d'urbanisme subaltern per teoritzar sobre els espais i les classes subalternes de la megaciutat i desplaçar les ciutats del Sud global de les teories urbanes occidentals. L'autora proposà “escriure contra narratives apocalíptiques i distòpiques de la perifèria.

Així, l'urbanisme subaltern en proporciona relats de la mateixa perifèria com un terreny d'habitatge, subsistència, autoorganització i política (Roy, 2010, p. 11). D'aquesta manera, l'autora explica la rellevància de les teories subalternes per a l'urbanisme en el context actual del desenvolupament urbà al Sud global.

La importància de l'urbanisme subaltern per a aquest estudi en curs rau en que reorienta la lent de les teories urbanes, assenyalant la possibilitat d'una política de reconeixement dels espais perifèrics de la ciutat. D'aquesta manera, la teoria del urbanisme subaltern aportarà eines per investigar, a través de la mobilitat, la memòria d'un model d'ocupació així com els impactes en la vida quotidiana actual a l'illa del Combu, amb l'objectiu de produir coneixement situat, per tal de pensar l'Amazònia des de l'Amazònia.

Tot i que aquesta proposta de recerca es basa en estudis centrats en el Sud global, el procés de violència i dominació hegemònicament entès com un procés lineal i ininterromput de “desenvolupament”, associat a la “dominació de la natura”, és també el que configura el sistema-món en què vivim. L'ordre “democràtic”, l'ordre de la plantació i l'ordre colonial van mantenir, durant molt de temps, relacions agermanades. Aquestes relacions estan lluny de ser accidentals. Democràcia, plantació i imperi colonial formen objectivament part d'una mateixa matriu històrica. Aquest fet originari i estructurant és central per a qualsevol comprensió històrica de la violència de l'ordre mundial contemporani (Mbembe, 2017, p. 43).

Representació i producció de coneixement

Considerar l'espai construït com un artefacte cultural fa que aquest es pugui entendre com un llenguatge, com a portador de significats i, sobretot, com una materialització de la visió del món dels grups que el produeixen. Segons Stuart Hall, “donem sentit a les coses per la manera com les representem: les paraules que fem servir, les històries que expliquem, els imatges que produïm, les emocions amb les quals les associem, les maneres de classificar-les i conceptualitzar-les i els valors que posem a cada una de les coses” (1997, p. 3). És a dir, la representació té lloc quan una cosa fa referència a una altra.

Doncs, si la modernitat s'estableix pel sistema binari que separa la natura de la cultura, la manera de percebre l'entorn serà la mateixa sempre, independentment del sistema sociopolític establert en cada cas. És possible argumentar que, a l'era moderna, on l'estructura políticoeconòmica actual és el capitalisme, sorgeixen diversos conceptes fetitxes per reforçar el sistema social i polític dominant: democràcia, desenvolupament, progrés, globalització i, més recentment, desenvolupament sostenible.

Pel que fa a l'Amazònia urbana, la disputa d'opinions sobre com ocupar el sòl en els diferents territoris amazònics, tradueix la divergència sobre com relacionar-se amb la natura i els seus cicles al llarg de l'Amazònia brasilera. A l'estat de Pará —on està localitzada l'illa del Combu—, per exemple, l'entorn urbà produït per l'expansió capitalista se superposa als territoris de comunitats i pobles que conformen el patró històric d'ocupació humana autòctona de la regió.

És com a conseqüència d'aquest model d'ocupació que la intel·lectual Bertha Becker es refereix a l'Amazònia com un bosc urbà (Becker 1995, tal com es cita a Trindade Júnior, 2013). Això no té a veure necessàriament amb el creixement i la multiplicació de les ciutats, sinó amb que la urbanització també és mesurada per la difusió dels valors urbans per part de la població rural, com, per exemple, a través de les

xarxes de telecomunicacions o fins i tot a través de l'alimentació. Tot i que aquest model representi desforestació, contaminació, expropiació i violència contra humans i no humans, aquesta segueix sent la manera de fer ciutats en aquests territoris, i les conseqüències de les transicions en el model d'ocupació es presentada com a efectes secundaris del progrés.

Amb aquest context en ment, i tenint en compte el recent passat colonial de Brasil, el projecte defensa que no hi ha una modernitat única, sinó un món multiespècies, de forma que l'objectiu de la recerca és apropar-se a les experiències subjectives particulars de les comunitats de l'illa del Combu per especular amb noves solucions materials per a l'urbanisme teòric i pràctic amazònic. El projecte s'apropa a les comunitats ribeirinhas perquè creu que "les maneres d'actuar en el medi també són maneres de percebre'l" (Ingold, 2000, p. 9).

En aquest sentit, l'estudi pretén explorar la idea de les històries (narracions) com a mètode de resistència i reinvençió (Haraway, 2015; Tsing, 2017). Donat que, mentre que per la modernitat occidental tot el que s'escriu és història, per les realitats fora d'aquesta esfera la tradició oral (i altres) van ser una important eina de supervivència. Així, es pretén fer una etnografia mòbil, en moviment, per tal de veure, escoltar i registrar les pràctiques espacials i els espais de representació de la mobilitat subalterna.

Teoria de la reproducció social

A l'hora de desenvolupar aquesta anàlisi sobre mobilitat ribeirinha, el projecte s'alinea amb un dels camps d'estudi que més ha avançat pel que fa al dret de viure l'espai urbà que és l'urbanisme amb perspectiva de gènere (Martínez et al., 2011). Això és perquè a la ciutat occidental moderna, el dret a utilitzar l'espai urbà i el dret a participar en la construcció d'aquest espai ha estat històricament vulnerat per les relacions de poder que es basen en la separació ideològica de les esferes de producció i reproducció: "treball" i "casa/família" (Federici, 2012). El primer es considera l'àmbit dels homes i el segon el de les dones, essent el salari el factor mediador entre els dos àmbits (Ferguson, s.d.). Així, aquesta divisió ideològica fa de l'urbà una escala espacial clau a través de la qual s'experimenta i constitueix el gènere (Massey, 1984).

De fet, les condicions i les formes d'opressió canvien amb el temps. "Avui dia, per exemple, la majoria de dones del Nord global, equilibren les seves vides entre maternitat i treball i negocien un cert 'alliberament' sexual en un territori dominat pels homes. Cap d'aquestes experiències era habitual fa cent anys" (Bhattacharya, 2018). No obstant això, les societats modernes estem organitzades no només per gènere, sinó també per raça, classe, origen, edat, entre altres factors que remetien a diferents experiències socials, Tapia Gómez (2020). Bhattacharya i Vogel (2017) argumenten que la reproducció de l'estructura de poder moderna i capitalista no acaba en l'esfera de la vida privada dins la família; les funcions públiques també són una part crucial de les relacions de poder.

Entendre la mobilitat urbana com essència de la sociabilitat, permet comprendre que, a vegades, les lògiques del desplaçament quotidià desborden l'ordre planificat. En aquest sentit, que l'espai social és un conjunt de pràctiques estructurades que es desenvolupen en relacions dialèctiques, també hi ha moments d'interrupció potencial d'aquesta reproducció social. Per tant, l'espai urbà és un camp important de construcció i deconstrucció del gènere i d'altres opressions. És en aquest àmbit on el moviment

feminista juga un paper crucial en qüestionar aquest paradigma per transformar les pràctiques socials.

Aleshores, l'espai urbà és un lloc de micropolítica on el dret a pertànyer és inherent al dret a utilitzar la ciutat. D'aquesta manera, la investigació posa el focus central en la mobilitat perquè les possibilitats d'ús quotidià dels espais urbans són els que creen un sentiment de pertinença a la ciutat (Urry i Sheller, 2018). Així, el projecte de recerca sobre l'illa del Combu s'apropa a les dinàmiques establertes en el curs urbà dels rius amazònics, per analitzar la dimensió de l'espai habitat, amb una atenció particular als usos no previstos pels planificadors urbans, atenent la vida quotidiana mitjançant un abordatge etnogràfic d'allò urbà.

En aquest context, el projecte contribueix a les anàlisis ja produïdes sobre la producció de l'espai des d'una antropologia arquitectònica que reconeix les afectacions mútues entre l'urbanisme i la vida quotidiana, per així repensar els fonaments de les pràctiques urbanístiques en les ciutats amazòniques. Com a resultat, la possibilitat de tornar a traçar la línia entre la ficció i la quotidianitat. Tot plegat la mobilitat ribeirinha ens permetrà situar infraestructures, institucions i planificacions específiques, sense deixar de costat la manera en què plans, projectes i equipaments de mobilitat es veuen sovint desbordats per usos, necessitats, apropiacions i alternatives no previstes. La mobilitat ribeirinha revela materialitats específiques i tangibles de la ciutat Amazònica.

Objectius de la recerca

La decisió de centrar una investigació doctoral en les mobilitats quotidianes de les comunitats ribeirinhas de l'Amazònia urbana com a expressió de la modernitat subalterna respon a una sèrie de raons. En primer lloc, el projecte en marxa pretén oferir estudis conceptuals i dades empíriques que permetin analitzar un model d'ocupació propi de l'Amazònia. L'objectiu és contribuir a l'elaboració de polítiques públiques que tinguin com a objectiu defensar una planificació territorial capaç de reconèixer com a vàlides diferents narratives i models d'ocupació.

En segon lloc, es pretén construir nous marcs conceptuals i legals amb els quals protegir els ecosistemes i altres entitats no humanes davant l'acceleració i extracció massiva de recursos propis del món contemporani. Això, per tal de reduir l'impacte de les activitats humanes als territoris amazònics i impulsar formes de vida sostenibles que prioritzin solucions adequades als cicles de la natura en un bioma tan important a escala planetària. En última instància, els resultats de l'estudi pretenen posar en funcionament la "caixa d'eines" de l'arquitectura i l'urbanisme en l'àmbit de la justícia socioespacial.

Més concretament, i dins dels eixos plantejats fins ara, la investigació pretén assolir diferents objectius específics: a), es pretén examinar críticament el potencial de les pràctiques de les comunitats tradicionals per al canvi urbà sostenible; b), combinar coneixements de la planificació urbana, l'arquitectura, l'antropologia, les polítiques públiques i l'epistemologia ribeirinha per permetre diàlegs interdisciplinaris sobre el co-disseny d'intervencions urbanes sostenibles; c), donar suport al treball de l'activisme femení, juntament amb l'associacionisme i les accions col·lectives, per reduir les múltiples formes d'invisibilitat que pateixen les comunitats riberenques; d), facilitar el diàleg entre els poders públics i privats, amb les comunitats autòctones en la lluita per la justícia social.

Els mètodes aplicats per dur a terme aquesta investigació s'han distribuït en tres fronts de treball, agrupats pel tipus d'anàlisi que es realitzaran:

Com a punt de partida, es produirà una revisió de la literatura antropològica i arquitectònica, per tal d'analitzar les relacions entre urbanització i les pràctiques espacials en l'illa del Combu. Juntament amb aquest treball de compilació bibliogràfica, s'inclou una aproximació al marc teòric per a l'estudi de la dinàmica dels sistemes socials comunitaris ribeirinhos i un rastreig de treballs etnogràfics centrats en pràctiques urbanes als rius amazònics. Aquesta revisió literària es farà tant pel que fa a l'illa del Combu com a contextos semblants o altres que permetin l'exercici comparatiu, per tal de fer un apropament el més profund possible a l'urbanisme als territoris amazònics.

Segon, per apropar-se a la comunitat ribeirinha de l'illa del Combu, es desenvoluparà una recerca etnogràfica com forma d'actualitzar l'escenari que permeti el debat sobre les geografies socials i culturals de l'illa del Combu. La recollida de dades es farà sobretot mitjançant una observació que ben bé es podria definir com a "observació participant", per la implicació que demandarà i que aquesta investigadora, en tant que nativa de la zona en estudi i coneixedora d'aquest context, està en condicions de poder garantir.

La investigació etnogràfica es realitzarà principalment a través de l'itinerari amb vaixell de Belém a l'illa del Combu. És a dir, part d'aquesta recerca es farà en moviment, en el decurs del qual s'anotaran recorreguts, impressions, sorpreses, relacions, pensaments, emocions, personatges. Es buscarà entendre la identitat dels ribeirinhos des de les dinàmiques de mobilitat en els rius i com aquests desplaçaments determinen la configuració de les estructures socials en els espais físics de la ciutat, per tal de descriure i interpretar la realitat des d'un punt de vista analític de la cultura, les formes de vida i l'estructura social dels ribeirinhos urbans.

En el cas de les embarcacions, es posarà especial atenció en la seva activitat perquè són elements clau en la recerca de mitjans de vida que no s'obtenen a la ciutat: ingressos suplementaris, obtenció d'aliments, pesca, accés a fusta i palla per construir cases, entre moltes altres activitats com en els aspectes culturals de les formes de vida tradicionals. D'aquesta manera, els trajectes pels rius es faran tenint com a objectiu investigar diferents tipus d'embarcacions, desplaçaments i els canvis en la mobilitat en períodes d'inundacions i sequeres, a més d'observar les dinàmiques que els desplaçaments possibiliten.

Per poder comprendre els diversos factors vinculats a la mobilitat subalterna dins del seu context, es farà un treball meticulós d'estada perllongada al camp. D'aquesta manera es duran a terme estudis multisituats que permetin atendre diferents unitats d'observació. Es buscarà no només centrar-se en el desplaçament de Belém a l'illa del Combu, sinó que també es produiran derives pels rius petites, pels senders i camins interiors de l'illa per apropar-se als contorns del seu paisatge cultural i, així, arribar, des del model etnogràfic, a entendre les dinàmiques que organitzen la ciutat ribeirinha (Eloy et al., 2015; Melo Júnior et al., 2017).

És en aquest sentit que la investigació i els seus objectius s'inscriuen d'alguna manera en el que s'ha anomenat estudis de mobilitat. Tot i que d'alguna manera l'atenció al viatge sempre ha estat en la base de l'objecte d'observació i reflexió de l'etnògraf (Augé, 2007, p. 71), no està de més aplicar allò en que s'ha insistit d'anomenar el (nou) paradigma de les mobilitats (Urry i Sheller, 2018). Perquè aquest no només subratlla la poca atenció de bona part de les ciències socials a la qüestió del moviment, les mobilitats i immobilitats, sinó que posa sobre la taula la necessitat d'incorporar aquesta mobilitat als mètodes de la recerca aplicats (Urry, 2007).

La recollida de dades també inclouria entrevistes semiestructurades tant a professionals com a acadèmics de Belém que ja estan treballant en el tema, així com

amb actors implicats en la vida quotidiana de l'illa de Combu, com l'Institut Peabiru, el MMIB (Moviment de Dones de les Illes de Belém) i l'Associació Filhos do Quilombo (Quilombos África i Laranjituba). Aquesta es pren com a informació fonamental a l'hora d'entendre la dinàmica dels rius, perquè d'aquesta manera, es podran estudiar els imaginaris col·lectius que intervenen en la manera com els usuaris emprenen un determinat espai urbà i així descodificar les altres urbanitats contingudes en el territori de Belém (Gordo i Serrano, 2008).

Finalment, aquest estudi també presentarà com a metodologia d'investigació un marc històric —una sèrie d'imatges clau— de l'ocupació de les illes paral·lelament a la modernització del territori, per entendre com va créixer la ciutat i com apareixen aquests assentaments humits al llarg del temps. Aquesta documentació s'organitzarà en fons fotogràfics: com a part de l'arxiu principal de l'Institut Moreira Salles i l'IBGE (2010) s'avaluaran col·leccions privades de fotògrafs locals; i fons cartogràfics: s'accedirà als arxius del Nou Institut de Cartografia Social Cartografia Social —Ribeirinhos das Ilhas de Belém— i part de la cartoteca de la Universidade Federal de Pará (UFPA).

Conclusió

La intenció d'aquest projecte és mirar els altres modes que han crescut i s'han desenvolupat fora de la matriu de poder. El projecte defensa que les teories urbanes necessiten atendre la complexitat dels municipis inserits en contextos perifèrics, però que no estan completament convertits a la lògica hegemònica. És necessari reconèixer l'existència d'altres formes de vida que conviuen amb el sistema capitalista, però que no estan totalment governades per aquest. D'aquesta manera, l'Amazònia esdevé un laboratori únic per a aquesta discussió, ja que les seves formacions naturals han estat històricament habitades per poblacions natives.

No obstant, l'urbanisme s'ha mostrat com a disciplina especialment implicada en la tasca de repensar el món, una tasca per la qual la perspectiva antropològica haurà de resultar-li cabdal. Al cap i a la fi, gran part del que passa sota la disfressa del disseny en aquests dies implica un ús intensiu de recursos i una gran destrucció de cultures, vides humanes i no-humanes. A més, com és sabut, l'Amazònia és un dels principals territoris simbòlics i materials al voltant dels quals es constitueixen i propaguen reivindicacions emergents i articulacions polítiques al voltant de canvi climàtic (Museu Paraense Emílio Goeldi, 2019). Per tot això, aquesta discussió és especialment important per pensar solucions per aquests problemes, ja que la planificació urbana és també una guia per l'acció futura.

El líder indígena Ailton Krenak (2019) diu que les comunitats indígenes van resistir a la violència i la invasió ampliant la seva subjectivitat i negant-se a acceptar la idea que els humans som tots iguals. Això ens porta a adonar-nos que observar i escoltar històries (orals, escrites o visuals) poden significar tant processos de ruptura com de resistència contra les maneres hegemòniques de pensar i de viure. Aquestes històries poden ajudar a obrir la nostra imaginació a diverses possibilitats de supervivència col·laborativa. Com va assenyalar Arturo Escobar (2018), la transició de l'ontologia del món únic de la modernitat a un "plurivers" de configuracions socionaturals esdevé urgent per a la possibilitat de (re)existir.

Bibliografia

- Amerlinck, M.-J. (1998). Anthropological Approaches to Landscape. *Current Anthropology*, 39(5), 738-740. <https://doi.org/10.1086/204802>
- Amerlinck, M.-J., i Moore, J. D. (2004). Architectural Anthropology. *American Anthropologist*, 106(1), 173-176.
- Augé, M. (2007). *Por una antropología de la movilidad*. Gedisa.
- Bhattacharya, T. (2018, febrer 15) Mapping Social Reproduction Theory. Verso. <https://www.versobooks.com/blogs/3555-mapping-social-reproduction-theory>
- Bhattacharya, T., i Vogel, L. (2017). *Social reproduction theory: remapping class, recentering oppression*. Pluto Press.
- Eloy, L., Brondizio, E. S., i Do Pateo, R. (2015). New Perspectives on Mobility, Urbanisation and Resource Management in Riverine Amazônia. *Bulletin of Latin American research*, 34(1), 3-18. <https://doi.org/10.1111/blar.12267>
- Escobar, A. (2018). *Designs for the pluriverse: radical interdependence, autonomy, and the making of worlds*. Duke University Press.
- Federici, S. (2012). *Revolution at point zero housework, reproduction, and feminist struggle*. PM Press.
- Ferguson, S. (s.d.). *Social Reproduction Theory: What's the Big Idea?* Pluto Press. Recuperat 10 abril 2020, de <https://www.plutobooks.com/blog/social-reproduction-theory-ferguson/>
- Gordo, Á., i Serrano, A. (2008). *Estrategias y prácticas cualitativas de investigación social*. Pearson Prentice Hall.
- Hall, S. (1997). *Representation: cultural representations and signifying practices*. Sage.
- Haraway, D. (2015). Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities*, 6(1), 159-165. <https://doi.org/10.1215/22011919-3615934>
- IBGE, I. B. de G. e E. (2010). *O Brasil Indígena*. <http://www.funai.gov.br>
- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203466025>
- Instituto Peabiru (2014). <https://peabiru.org.br/>
- Krenak, A. (2019). *Ideas to Postpone the End of the World*. Schwarcz.
- Martínez, Z. M., Casanovas, R., Ciocoletto, A., Fonseca, M., i Valdivia, B. G. (2011). Qué aporta la perspectiva de género al urbanismo? *Feminismo/s*. 17, 106-129. <https://doi.org/10.14198/fem.2011.17.06>
- Massey, D. (1984). *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*. Macmillan.
- Mbembe, A. (2017). *Políticas da inimizade*. Antígona.
- Melo Júnior, L. C. M., Sayago, D. A. V., i Tourinho, M. M. (2017). Sistemas sociais comunitários ribeirinhos na Amazônia. *Sustentabilidade em Debate*, 8(3), 138-151. <https://doi.org/10.18472/SustDeb.v8n3.2017.24949>

- Ministério da Integração e do Desenvolvimento Regional. (2021). *Sistema Nacional de informação sobre Saneamento básico do Brasil*. http://appsniis.mdr.gov.br/indicadores/web/agua_esgoto/mapa-agua
- Montoia, G. R. M., i Da Costa, S. M. F. (2019). O ribeirurbano e as cidades da Amazônia: a construção de uma antropogeografia. *Novos cadernos NAEA*, 22(2). <https://doi.org/10.5801/ncn.v22i2.6547>
- Moore, N., i Whelan, Y. (2007). *Heritage, memory and the politics of identity new perspectives on the cultural landscape*. Ashgate.
- Morris, R. C. (2010). *Can the subaltern speak?: reflections on the history of an idea*. Columbia University Press.
- Morton, S. (2007). *Gayatri Spivak: ethics, subalternity and the critique of postcolonial reason*. Polity.
- Museu Paraense Emílio Goeldi (2019, diciembre 26). *Desmatamento e mudanças climáticas podem dividir a Amazônia em duas*. Recuperat 22 juliol 2023, de <https://tinyurl.com/yvedbec5>
- Navas-Perrone, M. G. (2021). Etnografía del proyecto urbano. La producción de la Vila Olímpica. *Revista Espacialidades*, 1(1), 19-41. <https://tinyurl.com/ywhvf94z>
- Quijano, A., i Ennis, M. (2000). Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America. *Views from South*, 1(3), 533-580.
- Rodrigues, E. T. (2006). *Organização comunitária e desenvolvimento territorial: o contexto ribeirinho em uma ilha da Amazônia*. Universidade Federal do Pará.
- Roy, A. (2010). *Poverty capital microfinance and the making of development*. Routledge.
- Schor, T., Azenha, G. S., i Bartoli, E. (2018). Contemporary urbanization in the Brazilian Amazon: food markets, multisited households and ribeirinho livelihoods. *Confins : revue franco-brésilienne de géographie*, 37. <https://doi.org/10.4000/confins.15682>
- Stender, M. (2017). Towards an Architectural Anthropology-What Architects can Learn from Anthropology and vice versa. *Architectural theory review*, 21(1), 27-43. <https://doi.org/10.1080/13264826.2016.1256333>
- Tapia Gómez, M. (2020). Mujeres y ciudad. *Crítica Urbana. Revista de Estudios Urbanos y Territoriales*, 3(11). <http://criticaurbana.com/critica-urbana-11-mujeres-y-ciudad>
- Trindade Júnior, S.-C. C. da (2013). An Urbanized Forest? Heritage and Continuities of a Theory about the Meaning of the City and of the Urban in the Amazonian Region. *Espaço Aberto*, 3(2), 89-108.
- Trindade Júnior, S.-C. C. da T., Leite, G. C. da S., i de Oliveira, H. M. P. de (2021). Amazônia: saberes locais, solidariedade orgânica e flexibilidade equatorial. *Ra'e ga*, 52, 84-107. <https://doi.org/10.5380/raega.v52i0.75488>
- Tsing, A. L. (2017). *The mushroom at the end of the world on the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton University Press.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Polity.

Urry, J., i Sheller, M. (2018). Movilizando el nuevo paradigma de las movilidades. *Quid* 16 (10), 333-355.

WinklerPrins, A. M. G. A. (2009). Cidades da Floresta: Urbanização, Desenvolvimento, e Globalização na Amazônia Brasileira (review). *Journal of Latin American geography*, 8(1), 198-199. <https://doi.org/10.1353/lag.0.0029>

© Copyright Natalia Figueredo, 2023

© Copyright *Quaderns de l'ICA*, 2023

Fitxa bibliogràfica:

Figueredo, N. (2023). Marges i moviment: entre l'urbà i el ribeirinho en una ciutat amazònica. Premisses per una etnografia i arquitectures de la mobilitat a l'illa de Combu (Belém). *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, 39 (1), 101-115. [ISSN 2385-4472]